

बालकामगार प्रथा निर्मूलनासाठी करावयाची उपाय योजना

प्रा.डॉ.मनोहर तोटरे

समाजशास्त्र विभाग प्रमुख

शाहीर अण्णाभाऊ साठे महाविद्यालय, मुखेड ता.मुखेड जि.नांदेड

शासनाने बालकामगार प्रथा निर्मूलना संदर्भात केलेल्या उपाय

योजना आणि संशोधन, अध्ययनाच्या आधारे बालकामगार प्रथेच्या किंवा समस्येच्या निर्मूलनासाठी करावयाच्या उपाय योजनांची चर्चा करण्यात आली आहे.

भारतीय राज्यघटनेने भारत एक सार्वभौम, प्रजासत्ताक, लोकशाही, सर्व नागरीकांची सुरक्षा, न्याय, सामाजिक न्याय, आर्थिक, राजकीय स्वातंत्र्य, उदारमतवादी विचार-आचार स्वातंत्र्य तसेच धार्मिक उपासनेचे स्वातंत्र्य बहाल करण्यात आले आहे. समान दर्जा व समान संधी, व्यक्ती स्वातंत्र्य, विकास, राष्ट्रीय एकता ह्या बाबी भारतीय संविधानाच्या प्रस्तावनेत नमूद करण्यात आल्या आहेत.

बालकाला समाजव्यवस्थेचा केंद्र बिंदू मानून बालकामगार पध्दतीचे उच्चाटन करण्यासाठी अनेक संरक्षणात्मक उपाय सूचवण्यात आले आहेत. “राष्ट्राची सेवा म्हणजे दुःखी व पिडीतांची, वंचितांची सेवा होय,”

भारतीय संविधानाने धोकादायक परिस्थितीत काम करण्यास बालकामगारांना मज्जाव केला आहे. संविधानिक प्रतिबंधात्मक उपाय योजना स्पष्ट आणि महत्वाकांक्षी आहेत, या उपाय योजनांचे दोन भागात वर्गीकरण करण्यात आले आहे.

अ) घटनात्मक तरतूदी

ब) कायदेशीर तरतूदी

अ) घटनात्मक तरतूदी :

- भारतीय संविधानाच्या कलम २४ नुसार १४ वर्षाखालील मुला-मुलींना कारखान्यामध्ये खाणीत काम करता येणार नाही किंवा धोक्याच्या ठिकाणी काम करता येत नाही. तसेच कलम ४५ नुसार प्राथमिक शिक्षण विनामूल्य आणि सक्तीने देण्याची सक्ती केली.
- कलम ३८ नुसार राज्यातील मुला-मुलींचे कल्याण आणि कलम ३८ (१) नुसार सामाजिक, आर्थिक, राजकीय न्यायाची उद्घोषणा केली आहे.
- कलम ३९ नुसार बालकांच्या कोवळ्या वयाचा दुरुपयोग करता येणार नाही.

ब) कायदेशीर तरतूदी:

१९४८ औद्योगिक कायदा; १९५१ प्रोटेक्शन कायदा; १९५२ खाण कामगार कायदा; १९५८ मर्चंट शिपिंग कायदा; १९६१ मोटार टॉन्सपोर्ट कायदा; १९६६ बिडी व सिगारेट कायदानुसार १४ वर्षे वयाच्या आतील बालकास कामगार म्हणून नेमण्यास प्रतिबंध करण्यात आला आहे.

भारतात बालकामगार पध्दतीच्या निर्मूलनाचे जे प्रयत्न आजपर्यंत झाले त्यातून एक गोष्ट प्राकर्षने पुढे आली आहे ती म्हणजे या पध्दतीचे एकाएकी संपूर्ण निर्मूलन करणे शक्य नाही. कारण बालकांचे श्रम ही त्यांच्या कुटुंबाच्या अस्तित्वाच्या दृष्टिने आर्थिक गरज समजली जाते. बालकामगारांना त्यांच्या रोजगारी पासून ताबडतोब वंचित केले तर त्यांच्या कुटुंबाचे अस्तित्त्वच धोक्यात येईल. तसेच बालकामगारांच्या पूर्णवसनाची पर्यायी योजना नसेल तर रोजगारांपासून वंचित झालेल्या बालकामगारांच्या भविष्यासंबंधी प्रश्न निर्माण होतील. म्हणून समाजाच्या सध्याच्या सामाजिक-आर्थिक परिस्थितीत बालकामगार पध्दतीचे एकदम संपूर्ण निर्मूलनाचे उद्दिष्ट न ठेवता असे उद्दिष्ट दीर्घकालीन उपाय योजनाद्वारे साध्य करावे लागेल. प्रथम या पध्दतीला प्रतिबंधात्मक उपायांनी आळा घालून टप्या-टप्यांनी, हळूहळू या पध्दतीच्या संपूर्ण निर्मूलनाचे प्रयत्न करावे लागतील. तरच कालांतराने या प्रथेचे निर्मूलन करणे शक्य होईल. यासाठी धोरणात्मक निर्णय घेऊन ते प्रयत्नपूर्वक राबवावे लागतील.

बालकामगार प्रथेच्या संपूर्ण निर्मूलनासाठी अखेरचा प्रयत्न करतांना केवळ याच समस्येचा विचार न करता व्यापक आणि एकात्मिक दृष्टिकोनातून विचार करावा लागेल. दीर्घकालीन धोरण आणि अल्पकालीन धोरण अशा दोन धोरणात्मक पातळ्यांवर या समस्येच्या सोडवणूकीसाठी प्रयत्न करावे लागतील. दीर्घकालीन धोरणाचा उद्देश किंवा हेतू हा बालकामगार पध्दतीस हळूहळू प्रतिबंध करून सरतेशेवटी बालकामगार प्रथेच्या संपूर्ण निर्मूलनाचे लक्ष गाठण्याचा आहे. सामाजिक जीवनमानाची गुणवत्ता किंवा संपूर्ण सामाजिक स्थिती सुधारण्यावर दीर्घकालीन धोरणाचा हेतू हा सद्यकालीन संरचना सुधारण्यावर असेल. बालकामगारांच्या कामाच्या आणि राहण्याच्या ठिकाणांची परिस्थिती सुधारण्यावर

आणि त्यांच्यासाठी कल्याणकारी कार्यक्रम उपलब्ध करून देण्यावर अल्पकालीन धोरणाचा भर असेल. संशोधन अभ्यासाच्या आधारे बालकामगार प्रथेच्या किंवा समस्येच्या निर्मूलनासाठी सूचवण्यात आलेल्या उपाययोजना पुढील प्रमाणे आहेत.

दीर्घकालीन धोरण :

दीर्घकालीन धोरणामध्ये दारिद्र्य निर्मूलन, समतोल विकास, प्रौढांसाठी रोजगार निर्मिती, कुटुंब निर्वाह भत्ता, स्थलांतरास आळा, निरक्षरता निर्मूलन, शिक्षणास प्रोत्साहन, विद्यार्थी पालक समन्वय, जनजागृती आदी घटकांशी संबंधीत उपाय योजनांचा आढावा घेतला आहे.

दारिद्र्य निर्मूलन :

दारिद्र्य हे मूलभूत कारण बालकामगार पध्दतीच्या मुळाशी असल्याचे प्रस्तुत अभ्यासात नोंदविले आहे. बालकामगारांविषयी अभ्यास केलेल्या अनेक संशोधक, अभ्यासकांनीही दारिद्र्य निर्मूलन हाच अखेरचा उपाय बालकामगार प्रथेच्या निर्मूलना संदर्भात आहे असे मत प्रतिपादन केले आहे. बालकामगार पध्दती नष्ट करण्यासाठी दारिद्र्या विरुद्ध सर्वकष लढा देण्याची गरजू आहे.

दारिद्र्य निर्मूलनासाठी जी सामाजिक- आर्थिक धोरणे आखली जातील त्यांचे लक्ष गरजू कुटुंबांच्या आणि समाजाच्या उत्पादित कार्यावर व सेवा कार्यावर केंद्रित करण्यात येईल. याची खात्री शासनाला करून घ्यावी लागेल. विशेषतः बालकामगारांच्या कुटुंबांना कायम स्वरूपी रोजगार आणि उत्पादनाच्या संधी उपलब्ध करून देण्यासाठी उपाय योजावे लागतील.

समतोल विकास :

समतोल प्रौढशिक विकासाला ध्येय साध्य करण्या बरोबरच सामाजिक न्यायाच्या दृष्टीने प्रत्येक प्रदेशातील विविध मागास गटांना उन्नत गटांबरोबर आणण्यासाठी प्रयत्नांची पराकष्टा करावी लागेल.

प्रौढांसाठी रोजगार निर्मिती :

बालकामगार पध्दती निवारण्यासाठी प्रौढांमधील बेरोजगारी नष्ट करणे अत्यंत आवश्यक आहे. अपु-या उत्पन्नामुळे त्यांच्या मुलांना काम करणे भाग पडते. प्रौढांमधील बेरोजगारी आणि त्यांना मिळणारे अपुरे वेतन या गोष्टी बालकामगार निर्मितीस चालना देणा-या ठरतात. हे टाळण्यासाठी रोजगार निर्मितीचे धोरण आखून प्रौढांना रोजगार उपलब्ध करून द्यावे लागतील किंवा रोजगार उपलब्ध करून देणारे प्रशिक्षण आणि साधने द्यावी लागतील. यामुळे प्रौढ व्यक्ती आणि त्यांची कुटुंबे यांच्या जीवनमानाचा दर्जा उंचावला तर त्यांच्या मुलांना श्रम बाजारात शिक्षण सोडून श्रम वेचावे लागणार नाहीत.

कुटुंबनिर्वाह भत्ता :

बालकामगारांना त्यांच्या ऊग्र दारिद्री अवस्थापासून वाचवण्यासाठी विशिष्ट भत्त्याची सोय करणे आवश्यक आहे. कौटुंबिक व्यवसायांमध्ये किंवा कुटुंबबाह्य नोकरी -व्यवसायांमध्ये मुला-मुलींना त्यांच्या कोवळ्या लहान वयात विनावेतन अथवा सवेतन नोकरी देण्यात येणार नाही. मुला-मुलींना शाळेत दाखल केले जाईल व त्यांच्या शिक्षणाची काळजी घेतली जाईल. या अटीवर बालकामगार मुलांच्या कुटुंबांना निर्वाहभत्ता देण्याची तरतूद करावी लागेल.

स्थलांतरास आळा घालणे :

प्रस्तुत अभ्यासातून असे आढळून आले आहे की, रोजगारासाठी ग्रामीण भागातून नागरी भागात स्थलांतर होत आहे. यासाठी ग्रामीण भागातून होणा-या स्थलांतरास प्रभावीपणे आळा घालावा लागेल. ग्रामीण भागातच लोकांना रोजगाराच्या संधी उपलब्ध करून दिल्यानंतर स्थलांतर करण्याचा प्रश्न उद्भवणार नाही.

ग्रामीण भागातून शहराकडे होणारे स्थलांतर रोखण्यासाठी सामाजिक-आर्थिक सेवा उपलब्ध करून देणे, शेतीच्या विकासास प्राधान्य देऊन सुधारित तंत्रज्ञान उपलब्ध करून देण्याबरोबरच त्यांचे प्रशिक्षण देणे, भूमीहीनांना कसण्यासाठी जमीन उपलब्ध करून देणे, कृषी आधारीत उद्योग , कृषी मालावर प्रक्रिया करणारे उद्योग लघु उद्योग यांना पतपेढ्यांमार्फत आर्थिक साहय्य करणे, सुधारित बी-बियाणे, खते, किटकनाशके, पाणी आणि आरोग्य सेवा उपलब्ध करून देणे, उत्पादित मालाला योग्य भाव देणारी खात्रीची बाजारपेठ उपलब्ध करून देणे, आदी कल्याणकारी उपक्रम राबवावे.

शिक्षणाचा प्रसार :

बालकामगार पध्दती नष्ट करण्यासाठी समाजातील जनमाणसापर्यंत शिक्षण पोहचणे आवश्यक आहे. त्यासाठी खालील उपाय महत्त्वाचे ठरतात.

प्रौढ व्यक्तींना शिक्षण प्रवाहात आणणे व प्रोत्साहन देणे :

कुटुंबाचे सामाजिक आर्थिक स्थान उंचावण्यासाठी मुलांना शिक्षण देणे आवश्यक आहे. परंतु पालकांच्या अज्ञानामुळे प्रस्तुत अभ्यासातील मुले-मुली मोठ्या प्रमाणात निरक्षर राहिली. परिणामी श्रम बाजारात त्यांची रवानगी अकुशल श्रमिक म्हणून झाली. अशा पालकांना जनजागरणाद्वारे शिक्षणाचे महत्त्व पटवून देऊन त्यांना शिक्षण प्रवाहात आणणे व त्यांना प्रोत्साहन देणे आवश्यक आहे. पालकांमधील शिक्षण विषयक उदासिनता घालावण्यासाठी प्रसार माध्यमांचा प्रभावीपणे वापर करावा लागेल. प्रौढ शिक्षण कार्यक्रम प्रभावीपणे राबवून अशिक्षित पालकांना शिक्षित करण्यावर भर द्यावा लागेल.

कौशल्याधारित व्यवसायिक प्रशिक्षण :

व्यवसायिक प्रशिक्षण शालेय अभ्यासक्रमांचा एक भाग असणे आवश्यक आहे. व्यावसायिक प्रशिक्षणामुळे रोजगार निर्मितीस चालना मिळेल. व्यावसायिक प्रशिक्षणामुळे श्रमाच्या प्रतिष्ठेची भावना मुलांमध्ये निर्माण होईल. पर्यायाने शिक्षण आणि रोजगार यांची सांगड घातली जाऊन शिक्षण जीवनोपयोगी होईल आणि शिक्षणाची उपयुक्तता वाढेल. शिक्षणाचे महत्त्व लक्षात येईल. म्हणून मुलांना प्राथमिक शिक्षणाबरोबरच तांत्रिक तसेच कौशल्याधारित प्रशिक्षण देणे आवश्यक आहे. प्रस्तुत अध्ययनात लातूर शहर व तालुक्यात कोणत्याही प्रकारच्या बालकामगाराकरीता सुविधा दिसून आल्या नाहीत.

शाळांचा अंतःर्बाह्य परिसर :

प्रस्तुत अभ्यासातील काम करणारी काही मुले-मुली ज्या शाळेत शिक्षण घेत आहेत या शाळांचा अंतःर्बाह्य परिसर मुला-मुलींना आकर्षित करणारा नाही, म्हणून शिक्षण घेण्याबाबत त्यांच्यात उदासिन्ता आढळून येते. परिणामी मुले-मुली निरक्षर राहतात. शाळेत मुले-मुली दाखल झाले तरी त्यांच्यापैकी ब-याच जणांची गळती होते. त्यासाठी त्यांना शिक्षणात रस वाटेल, मुलांना आकर्षित करू शकतील असे शाळेचे वातावरण निर्माण करावे लागेल. शाळेतील प्रगतीकडे शाळा,पालकांनी लक्ष द्यावे अभ्यासाची आवड नसणा-या विद्यार्थ्यांकडे विशेष लक्ष द्यावे.

सक्तीचे व मोफत प्राथमिक शिक्षण:

सर्व मुलांना प्राथमिक शिक्षण मोफत मिळेल आणि कोणीही शिक्षणापासून वंचित राहणार नाही याची दक्षता शासनाने घ्यावी लागेल. या कार्यासाठी पालक, स्वयंसेवी संस्था, संघटना, समाजसुधारक, महिला गट, सामाजिक कार्यकर्ते आदींचे सहकार्य घेता येईल. संविधानाच्या मार्गदर्शक तत्वाचे पालन करताना प्राथमिक शिक्षण सक्तीचे व मोफत करणे यावर बारकाईने लक्ष देण्याची आवश्यकता आहे. प्राथमिक शिक्षणाची आवड मुलांमध्ये निर्माण व्हावी म्हणून मुलांना शाळेत सकस आहार, गणवेश, पुस्तके, आरोग्य विषयक सेवा मोफत पुरविण्याची व्यवस्था शासनाने केली आहे. यामुळे पालकांचाही शिक्षणा बाबतचा दृष्टिकोन बदलण्यास मदत झाली आहे. परंतु या उपक्रमांमध्ये गैरव्यवहार होणार याची सर्व संबंधितांनी दक्षता घ्यावी लागेल.

अंगणवाडीला जोडून प्राथमिक शाळा:

ज्या मुलांना किंवा मुलींना आपल्या लहान भावंडाना सांभाळण्यासाठी सध्याच्या औपचारिक प्राथमिक शाळेत जाता येत नाही, त्यांच्यासाठी निरंतर शिक्षण व्यवस्थे तर्फे अंगणवाडीला जोडून दोन ते तीन तास प्राथमिक शिक्षण देण्याची व्यवस्था केल्यास अशा मुलांना प्राथमिक शिक्षण घेता येईल.

विद्यार्थी-पालक मेळावा:

शैक्षणिक संस्थामध्ये विद्यार्थी-पालक मेळाव्याचे आयोजन करणे आवश्यक आहे. ज्यामुळे शिक्षणाचे महत्त्व पटेल, गळतीचे प्रमाण कमी होईल, मुलींची संख्या वाढेल, मुले व्यसनापासून आलिप्त राहतील.

लोकजाणीव जागृती:

बालकामगार प्रथा नष्ट करण्यासाठी बालकामगार, त्यांचे पालक आणि मालक यांच्यामध्ये जाणीव जागृती निर्माण होणे आवश्यक आहे. बालकामगार पध्दतीचे समूळ उच्चाटन करण्यासाठी ह्या प्रथेचे दुष्परिणाम, कायद्याचे महत्त्व, आरोग्य आणि परिसर स्वच्छतेचे महत्त्व पालकांना पटवून दिणे आवश्यक आहे.

लोकसंख्या वाढ नियंत्रण:

भारतातील लोकसंख्या दिवसेंदिवस जलद गतीने वाढत आहे. औद्योगिकरण आणि नागरीकरणाच्या प्रक्रियेमुळे शहरांची लोकसंख्या झपाट्याने वाढत आहे. लोकसंख्यावाढीच्या प्रादूर्भावाने भारतीय समाजात ज्या समस्या निर्माण झाल्या आहेत. त्या बरोबरच बालकामगारांची समस्या ही प्रखरपणे ज्वलंत बनली. भारतातील बालकामगार समस्या ही औद्योगिकरण आणि नागरीकरण या प्रक्रियांची फलनिष्पत्ती आहे. या समस्येला लोकसंख्या वाढ, दारिद्र्य आणि बेरोजगारी ही कारणे कारणीभूत आहेत. यावर साकल्याने विचार करून लोकसंख्या वाढीला परिणामकारकपणे नियंत्रण आवश्यक आहे.

बालकामगार संघटना :

कामाच्या ठिकाणची बालकामगारांच्या जीवन परिवेशाची गुणवत्ता वाढविण्यासाठी प्रौढ कामगारांच्या धर्तीवर बालकामगारांची त्यांच्या हक्कांचे संरक्षण करण्यासाठी बालकामगार संघटना बांधली जाणे आवश्यक आहे.

बालकामगारांचे नोकरी,व्यवसायासाठीचे किमान वय, किमान वेतन, कामाचे निश्चित तास, बालकामगारांची नोंद, नोंदणी रजिस्टर,आठवडी सुट्टी, मधल्या विश्रांतीची सुट्टी, वैद्यकीय सहाय्य, रजा, बोनस याबाबत तेथील बालकामगार कायद्यामधील तरतूदी मालकांकडून कटाक्षाने पाळल्या जाव्यात त्यांसदर्भात कामगार संघटना महत्त्वाच्या भूमिका परिणामकारकपणे बजावू शकतात. लातूर तालुक्यात बालकामगार निरीक्षक, बालकामगाराची नोंद रजिस्टर, वेतन, कामाचे तास त्यांच्या करीता सुविधा आढळून आल्या नाहीत.

अल्पकालीन धोरण:

बालकामगारांच्या शारीरिक, मानसिक आणि बौद्धिक निकोप वाढीसाठी व त्यांच्या जीवनमानाचा दर्जा उंचावण्यासाठी त्यांना आणि त्यांच्या कुटुंबियांना कल्याणकारी सेवा उपलब्ध करून देणे आवश्यक आहे. यासाठी बालकामगार जेथे राहतात तेथील

त्यांच्या जीवन परिवेशाची गुणवत्ता वाढविण्यासाठी करावयाच्या अल्पकालीन उपाय योजना, घर आणि परिसर स्वच्छ राखणे, सर्व प्रकारच्या आरोग्य सेवा उपलब्ध करून देणे, सकस आहार योजना राबविणे, व्यसन मुक्तीसाठी प्रयत्न करणे, प्रौढ आणि अशिक्षितांना साक्षर करणे या कल्याणकारी सेवांचा समावेश राहिल.

आरोग्य सेवा:

बालकामगारांचे आरोग्य चांगले राखण्यासाठी सामाजिक सुरक्षा कार्यक्रमांतर्गत बालकामगारांना आणि शक्य असल्यास यांच्या कुटुंबियांना त्यांच्या आजारपणाच्या काळात बालकामगार राहत असलेल्या गावांमध्ये, वस्त्यांमध्ये, नगरांमध्ये वैद्यकीय सेवा उपलब्ध करून देण्यात याव्यात. या वस्त्यांमधील रहिवाशींची मधून-मधून नियमित आरोग्य तपासणीही केली जावी. तसेच मालकानी उद्योग, व्यवसायात आरोग्य सेवा द्याव्या. अध्ययनात मालक कोणत्याही वैद्यकीय सेवा देताना दिसून आले नाहीत.

सकस आहार:

दररोज अनेक तास कष्टदायी काम केल्यामुळे बालकामगारांच्या शरीराची सकस आहाराची गरज भागविली जात नाही. परिणाम अशा मुलांचे कुपोषण होते. स्वयं-व्यवसाय करणा-या आणि कौटुंबिक व्यवसायांमध्ये सहभागी असणा-या बालकामगारांच्या पालकांनी मुलांची सकस आहाराची गरज भागविण्यासाठी प्रयत्नशील असणे आवश्यक आहे. जे बालकामगार वेतनदार आहेत त्यांच्या मालकांना बालकामगारांना सकस आहार पुरविण्यासाठी प्रवृत्त करावे लागेल. शासनाने अथवा स्वयंसेवी संस्था, संघटनांनी पूरेसा आहार उपक्रम राबविल्यास बालकामगारांचे कुपोषण टाळता येईल आणि त्यांची सकस आहाराच्या गरजेची पूर्तता केली जाईल. प्रस्तुत अध्ययनात वरण, भाकर हाच उत्तरदात्यांचा प्रमुख आहार दिसून आला, त्यात विविधता नव्हती.

प्रस्तुत अभ्यासाच्या अनुषंगाने आणखी काही प्रभावी उपाययोजना बालकामगार व्यवस्थेच्या निर्मूलनासाठी करता येणे शक्य आहे. अशा उपाययोजनेसंबंधी रुपरेषा खाली दिली आहे.

बालकामगार आयोग आणि स्वायत्त महामंडळ :

महाराष्ट्र शासनाने बालकामगार पध्दतीत निर्मूलनाची जबाबदारी स्वीकारली असली तरी सदर उद्देश साध्य करण्यासाठी मोठा कालावधी जावा लागेल. कारण या समस्येचा आवाका फार मोठा आहे. पिळवणूक मुक्त वातावरणात बालकामगारांना जगता यावे यासाठी करावयाच्या कल्याणकारी कामासाठी ताबडतोब उपाययोजना म्हणून महाराष्ट्र शासनाने बालकामगार आयोगाची स्थापना करून बालकामगार कल्याणासंबंधी शिफारशी करण्याची जबाबदारी या आयोगावर सोपवावी. असा आयोग बालकामगार समस्येचा सर्वकष अभ्यास करेल बालकामगार कल्याणाच्या ज्या ज्या शिफारशी केल्या जातील त्या शिफारशी अंमलात

आणण्यासाठी महाराष्ट्र शासनाने उच्चाधिकार असलेले स्वायत्त महामंडळ स्थापन करावे या महामंडळास पूरेसा निधी द्यावा कामाच्या सुलभतेसाठी व्यापक अधिकार द्यावेत.

सल्लागार समिती :

कामगारांच्या समस्या बाबत विचार विनिमय करून उपाय सुचविण्यासाठी महाराष्ट्र शासनाने कामगार मंत्र्यांच्या अध्यक्षतेखाली एक सल्लागार समिती नेमावी व विविध क्षेत्रात काम करणा-या बालकामगारांसंबंधीच्या कायद्यांचा आढावा द्यावा. त्यात आवश्यक त्या सुधारणा करणा-या शिफारशी करण्याचे काम याच समितीकडे महाराष्ट्र शासनाने सोपवावे. मोफत सल्लागार केंद्र, किमान वेतन, कामाचे किमान तास, विश्रांतीचा काळ, आरोग्य, खेळ आणि मनोरंजन सोयी आदी महत्त्वाच्या बाबींच्या अनुषंगाने कायद्यात तरतूदी करण्यात याव्यात.

मुलांकरिता राष्ट्रीय धोरण :

ऑगस्ट १९७४ मध्ये केंद्र सरकारने मुलांकरिता एक धोरणात्मक ठराव अधिमाम्य केला. या ठरावावर संसदेच्या दोन्ही सभागृहांमध्ये चर्चा झाली आणि मुलांकरिता, राष्ट्रीय धोरण जाहीर केले गेले. या राष्ट्रीय धोरणात मुलांच्या समतोल विकासाचे उद्दिष्ट गाठण्यासाठी आरोग्य, शिक्षण, नोकरी आणि सकस आहार, या बाबींशी संबंधित उपाय सूचविले आहेत. या धोरणाची अंमलबजावणी होणे आवश्यक आहे.

जगातील देशांच्या चिरंतन विकासात बालकामगार पध्दतीमुळे अडथळा निर्माण झाला आहे. या प्रथेमुळे गरीब आणि श्रीमंत देशांमधील अंतर वाढत चालले आहे. जागतिक स्थैर्य आणि शांतता टिकवून चिरंतर विकास साध्य करावयाचा असेल तर जगातील सर्व देशांनी सांघिक प्रयत्नाद्वारे व्यापक दृष्टिकोनाचा स्वीकार करावा. बालकामगार समस्येसह इतर सर्व समस्यांचा साकल्याने विचार केल्यास त्या सोडविण्याच्या कामी विनाविलंब प्रयत्न केले पाहिजे.

बालकामगार प्रथेचे एकाएकी निर्मूलन करणे शक्य होणार नाही. प्रथम अल्पकालीन प्रतिबंधात्मक उपायांनी या प्रथेला प्रतिबंध घालावा लागेल. या बरोबरच मूलभूत दीर्घकालीन उपाय योजनांचा अवलंब करून या प्रथेच्या निर्मूलनाचे उद्दिष्ट गाठावे लागेल. हे प्रस्तुत अभ्यासातील गृहितकृत्य आहे. या संदर्भात प्रस्तुत अभ्यासातील चर्चेच्या आधारे असे म्हणता येईल की, बालकामगार पध्दती ही जटिल अशी सामाजिक समस्या बनली आहे. या प्रथेची पाळेमुळे समाजात खोलवर रुजली आहेत. म्हणून ही प्रथा समूळ नष्ट करणे शक्य होणार नाही. भारतातील आणि निरनिराळ्या राज्यांमधील सतत वाढणा-या बालकामगारांच्या संख्येवरून हे स्पष्टपणे जाणवते. म्हणून प्रथम प्रतिबंधात्मक उपाययोजना द्वारे या प्रथेला आळा घालावा लागेल. या बरोबरच मूलभूत दीर्घकालीन उपाय योजनांचा अवलंब करून या पध्दतीच्या

निर्मूलनाचे उद्दिष्ट साध्य करावे लागेल. प्रस्तुत अभ्यासातील हे गृहितकृत्य सिद्ध झाले आहे. दीर्घकालीन करावयाच्या उपाययोजनांमध्ये दारिद्र्य निर्मूलना बरोबरच सर्वांना शिक्षण ही घोषणा प्रत्यक्षात आणावी लागेल. तसेच आरोग्य राखण्यासाठी सर्वोत्तरी प्रयत्न करावे लागतील.

बालकामगारांचे हक्क :

संयुक्त राष्ट्रसंघाचे ५ मे २००२ रोजी मुलांसाठी जे विशेष अधिवेशन झाले त्यात संयुक्त राष्ट्रसंघाचे महासचिव कोफी अन्नान यांनी जगभरातून आलेल्या बालक प्रतिनिधीपुढे भाषण केले. मुलांनी निवडलेल्या प्रतिनिधींनीही त्यांचे म्हणणे सादर केले. मुलांचे म्हणणे मुलांनीच संयुक्त राष्ट्रसंघापुढे सादर करण्याचा जगाच्या इतिहासातील तो पहिलाच प्रसंग आहे. 'प्रौढांनी आपली आजपर्यंत फसवणूक केली.' असा मुलांचा सर्वसाधारण सूर होता.

शाळेत जाण्यास योग्य अशा मुलांची एकूण संख्या व शाळेत प्रत्यक्ष शिक्षणा-या मुलांची संख्या पाहिली तर सहा ते चौदा वयोगटातील प्रत्येक मुलाला असलेल्या शिकण्याच्या हक्कांचा फार मोठा टप्पा अद्यापही गाठावयाचा आहे, हे लक्षात येईल.

३० सप्टेंबर १९९० रोजी झालेल्या बालक शिखर परिषदेनुसार बालकांचे हक्क, त्यांचे जगणे, संरक्षण आणि विकास यांना अग्रक्रम देण्याचे भारताने मान्य केले आणि ११ डिसेंबर १९९२ रोजी झालेल्या परिषदेत बालक हक्कांच्या जाहीरनाम्यावर भारताची स्वाक्षरी असूनही "बालक हक्क" हा विषय अद्यापही दूर्लक्षितच आहे.

ज्याप्रमाणे लोकशाही ही मानवी विकासाची पूर्वतयारी आहे. त्याप्रमाणे निरोगी बालके सर्वार्थाने देशाच्या विकासाची पायाभूत गरज असते. मुलांच्या आयुष्यात अगदी लहानपणापासून गुंतवणूक करून केवळ मुलांची व पालकांची सेवा होते असे नाही तर देशाच्या सातत्यपूर्ण विकासाचीही तरतूद केली जाते.

आज २००९ साल उजाडले असून सुध्दा बालक हक्कासंबंधीचे वास्तव म्हणावे तसे बदललेले दिसत नाही. कारण आज ही लाखो मुले बालवयापासून श्रम करतांना आढळतात. भारतीय घटनेने प्राथमिक शिक्षणाचे, शिक्षणाच्या मूलभूत हक्कांचे दिलेले अभिवचन १९७० झाली पूर्ण व्हायला हवे होते. प्रत्यक्षात मात्र अद्यापही त्या पूर्ततेसाठी २०११ चा वादा करत आहोत. मुलांची शाळेत नोंदणी होणे, त्यांनी शाळेत जाणे, शिक्षण घेणे, आणि त्यांना लाभणा-या शिक्षणाचा गुणात्मक दर्जा चांगला असणे अशा सर्व बाबतीत इतर देशांच्या तुलनेत भारतीय समाजाचा क्रमांक खूप खालचा आहे.

राष्ट्रीय मानवी हक्क समितीचे अध्यक्ष आणि भारताचे माजी न्यायमूर्ती एम.एन. व्यंकटचल बाल हक्कांच्या स्थिती संदर्भात म्हणतात, "मुलांमध्ये असलेले अनेक गुण, कला यांची चाचपणी

त्यांच्या शैक्षणिक काळात होत नाही. हा विकास होणे आपल्याला अभिप्रेत असेल तर आपल्या मनाची घडण बदलणे अतिशय आवश्यक आहे."

सर्वांसाठी उज्वल भविष्यकाळ निर्माण करण्यामध्ये मदत करण्यासाठी मुले आणि किशोर हे कल्पक आणि सक्षम नागरीक असतात. त्यांचे वय आणि प्रगल्भता यानुसार त्यांनी स्वतःला व्यक्त करण्याचा आणि त्यांच्यावर परिणाम करणा-या सर्व गोष्टींमध्ये सहभागी होण्याचा त्यांचा हक्क आपण मानला पाहिजे.

बहुतांश कुटुंबामध्ये मुलांना चांगल्याप्रमाणे वागणूक दिली जात नाही. त्यांच्या विचाराला, मताला वाव दिला जात नाही. म्हणून "मी कुटुंबाचा व कुटुंब माझे" ही भावना लहान मुलांमध्ये रुजत नाही, निर्माण होत नाही. तसेच आजकालची मुले फार बेजबाबदार, आप्पलपोटी असतात अशी त्यांना टोचणी दिली जाते. मुल हे देखील कुटुंबाचा घटक आहे ही भावना बळावली पाहिजे.

मुलांच्या हक्कासंदर्भात जॉन होल्ट म्हणतात, "आपण जे भविष्य घडवित आहोत त्यांचे परिणाम स्वतःपेक्षा त्यांच्या मुलांवर जास्त होणार आहेत. म्हणून त्याबाबत मतप्रदर्शन करण्याचे हक्क मुलांना मिळायला हवेत." हे हक्क मिळणे ख-या अर्थाने परिणामकारक व्हायचे असेल तर त्याबाबत निर्णय घेण्याची कुवत आणि आत्मविश्वास मुलांमध्ये तयार व्हायला हवा. बालकांकडे लक्ष दिले जाणे हा त्यांचा हक्क आहे, त्यांचे विचार व मते समाजाने जाणून घ्यावीत. त्यांना शिक्षणाचा हक्क आहे, बालकामगार म्हणून त्यांचा वापर होवू नये आणि मुलांची आवड लक्षात घेऊन त्या त्या क्षेत्रात प्राविण्य मिळविण्याची सोय उपलब्ध करून देणे आवश्यक आहे.

मुलांच्या संबंधातील वास्तव, त्यांना जाणवणारे प्रश्न, त्यांच्या आशा, त्यांच्या गरजा आणि त्यांची स्वप्ने लक्षात घेवून मुलांच्या कोणत्याही कामासंबंधीच्या सहभागाची आखणी होणे आवश्यक असते. ज्या कामात मुलांनी सहभाग घेणे अपेक्षित आहे. त्याबाबत मुलांना पुरेशी माहिती द्यावी, त्याबाबत त्यांच्याशी चर्चा करावी, कोणत्या प्रकारच्या कामात मुले सहभागी होऊ इच्छितात, सहभाग घेऊ शकतात याबाबत त्यांचा कौल घेतला जाणे गरजेचे असते. त्यांच्या मताचा सन्मान राखला जाईल, त्यांची अस्मिता जपली जाईल अशा रितीने मुलांच्या सहभागाची आखणी व्हायला हवी.

संविधानात्मक तरतूदी बालकांचे कल्याण आणि संरक्षण या संदर्भात असून सुध्दा बालकांची परिस्थिती किंवा बालकामगारांची परिस्थिती यामध्ये काहीही सुधारणा झालेली दिसून येत नाही. म्हणूनच ह्या सर्व बाबी अपु-या पडतात किंवा

कालबाह्य होतात हे दिवसेंदिवस वाढत जाणा-या बालकामगारांच्या संख्येवरून दिसून येते.

‘कायद्याचे राज्य निर्माण झाल्या शिवाय समाजात व्यक्तीचे हक्क अबाधित राहू शकत नाहीत.’ कायद्यात राज्य व व्यक्ती यांचे परस्पर संबंध, हक्क आणि कर्तव्य तसेच मर्यादा यांचे स्पष्टीकरण केलेले असते. देशाच्या राजकीय व आर्थिक विकासाबरोबर व्यक्तीला स्वतःच्या विकासाची योग्य संधी अशा हक्कांमधून उपलब्ध होत असते.

बालकामगारांच्या कामाच्या वेळा निश्चित ठरलेल्या नसतात. त्यांना अत्यंत अल्प वेतनावर राबवून घेतले जाते. वेळप्रसंगी अमानुषपणे मारहाण ही केली जाते. अशा बालकामगारांची जबाबदारी संयुक्त राष्ट्रसंघ व भारत सरकारने बालकांचे हक्क अबाधित ठेवण्यासाठी स्वीकारली आहे. बालकामगार पध्दती विरुद्ध महाराष्ट्रामध्ये शासकीय स्तरावर अनेक उपक्रम राबविले जात आहेत. यामध्ये सामाजिक संस्थांची भूमिका अत्यंत महत्त्वाची आहे. बालकामगारांचा प्रश्न सोडविण्यासाठी सध्याचे कायदे पुरेसे नाहीत, तर या विषयाकडे पाहण्याची समाजाची मानसिकता बदलली तर काही प्रमाणात बालकामगारांना त्यांचे हक्क मिळू शकतील. ६८ बालकामगारांच्या हक्कांमध्ये प्रामुख्याने जगण्याचा हक्क, शिक्षणाचा हक्क, संरक्षणाचा हक्क, सहभागितेचा हक्क, नांवाचा हक्क, कुटुंबाचा हक्क, माहितीचा अधिकार, शोषणा विरुद्ध संरक्षण मिळविण्याचा हक्क, विशेष बालकांचे विशेष हक्क, आदि प्रमुख हक्कांचा समावेश करण्यात आला आहे. बालकामगार प्रथा दूर करून बालकांना त्यांचे हक्क प्राप्त करून देण्यासाठी समाजातील प्रत्येक घटकास काही ना काही करता येणे शक्य आहे.

बालकामगारांना समाजाकडून दयेची अपेक्षा नसते. “मी माझा मुलांना शिक्षणापासून वंचित ठेवणार नाही,” आशी भूमिका प्रत्येक पालकांनी घेतली पाहिजे. हॉटेल, कारखाने, शेती, घरामध्ये लहान मुलांना कामास ठेवण्यास विरोध केला पाहिजे. अत्यंत अपवादात्मक परिस्थितीत मुलांना कामावर ठेवण्याची वेळ आलीच तर त्यांना धोकादायक ठिकाणी काम देवू नये.

बालकामगार प्रथेच्या निर्मूलना संदर्भातील सर्व नियमांचे काटेकोरपणे पालन झाले तर सन्मानाने व ताठ मानेने देशाची ही भावी पिढी उभी राहील.

संदर्भ

१. U.C. Sahoo, Arti, Child Labour Dimensions in India, An Appraisal (Edi.) Tripathy, Child Labour in India, Discovery Publishing House New Delhi, 1995. P. 37.
२. Gerry Rodgers and Guy, standing: The Economic Roles of Children Issues for Analysis in Gerry Rodgers Guy, standing (Eds.), Child Work, Poverty and under development, ILO, Geneva, 1981, P.10 in Parveen Nangia: Child Labour, Janak Publishers, New Delhi, P.40.
३. Kulshrestha J.C., Child Labour in India, Ashish Publishing House, New Delhi, 1978. P.13.
४. Medhi Irani Datta: The problem of Child Labour and Economic Policies In India (Edi.) Murthy. S. Child Labour in India, RBSA Publshers, Jaipur, 2001, P.2.
५. Opcit., Kulshrestha, J.C. P.40.
६. Jinesh Chandra Kulshreshtra, Child Labour in India, Ashish Publishing House New Delhi, 1978 P.18.
७. Ministry of Labour, Government of India, 1979, Pp. -13.
८. Jane Addan, Child Labour and Panperism, 1903 P.117.
९. Pandey Shridhar, “Child Labour in India, Causes and Cures,” (Edi.) Murthy S; Child Labour in India, RBSA Publishers, Jaipur, 2001, P. 100.
१०. Nazir Ahmad Shah, Child Labour in India, Anmol Publication, New Delhi, 1992 P.36.
११. बालमजुरी निर्मूलन, यशदा, यशवंतराव चव्हाण विकास प्रशासन, प्रबोधिनी, पुणे, २००८ पृ. क्र. ०९. जिल्हा सामाजिक व आर्थिक समालोचन, जिल्हा : लातूर, अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय, महाराष्ट्र शासन, मुंबई. प्र.आ. २००६-०७ पृ.क्र.३४.